

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.42>

БАНКРУТСТВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ – ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ

Михальнюк О.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7685-131X***Пиріг Б.,***магістрант кафедри цивільного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Михальнюк О.В., Пиріг Б. Банкрутство фізичної особи - підприємця в Україні.

Стаття розкриває сутність інституту банкрутства фізичної особи – підприємця (далі – ФОП) в Україні як правової процедури врегулювання відносин між неплатоспроможним боржником та його кредиторами. Проаналізовано чинне законодавство, що регулює банкрутство ФОП, зокрема Цивільний кодекс України та Кодекс України з питань банкрутства, визначаючи ключові умови та підстави для порушення справи про банкрутство.

У статті детально розглянуто процесуальні аспекти банкрутства ФОП, включаючи підсудність справ, порядок подання заяви про банкрутство, критерії для її порушення, а також наслідки відкриття провадження, такі як внесення відомостей до Єдиного державного реєстру та порядок задоволення вимог кредиторів. Особливу увагу приділено черговості задоволення вимог кредиторів, яка має відмінності від процедури банкрутства юридичних осіб, та наслідкам завершення процедури банкрутства, включаючи звільнення боржника від боргів та встановлені законом обмеження для осіб, визнаних банкрутами.

Крім того, стаття аналізує актуальні питання судової практики, зокрема щодо визначення юрисдикції спорів, пов'язаних з банкрутством ФОП, та можливість обмеження боржника у виїзді за кордон під час провадження у справі про неплатоспроможність. Наведено приклади судових рішень Верховного Суду та апеляційного господарського суду з цих питань. Проаналізовано підхід до розмежування юрисдикції справ та застосування стандарту підвищеного доказування вимог кредиторів.

Також у статті було розглянуто особливості процедури банкрутства ФОП у період дії воєнного стану в Україні, розглядаючи тимчасові положення Кодексу України з питань банкрутства, що адаптують процедуру банкрутства до надзвичайних умов, зокрема, щодо продовження строків, призупинення штрафних санкцій та спрощення окремих процесуальних дій, регулюють проведення зборів кредиторів, відповідальність арбітражного керуючого, продовження процесуальних строків, нарахування відсотків, авансування винагороди арбітражного керуючого та інші важливі аспекти.

Ключові слова: фізична особа, фізична особа - підприємець, підприємництво, банкрутство, неплатоспроможність, процедура, наслідки.

Mykhalniuk O.V., Pyrih B. bankruptcy of an individual entrepreneur in Ukraine.

The article reveals the essence of the institution of bankruptcy of an individual entrepreneur in Ukraine as a legal procedure for settling relations between an insolvent debtor and their creditors. The current legislation regulating the bankruptcy of individual entrepreneurs, in particular the Civil Code of Ukraine and the Bankruptcy Code of Ukraine, is analyzed, defining the key conditions and grounds for initiating bankruptcy proceedings.

The article examines in detail the procedural aspects of individual entrepreneur bankruptcy, including the jurisdiction of cases, the procedure for filing a bankruptcy petition, the criteria for its initiation, as well as the consequences of opening proceedings, such as entering information into the Unified State Register and the procedure for satisfying creditors' claims. Special attention is paid to the order of priority for satisfying creditors' claims, which differs from the bankruptcy procedure for legal entities, and the consequences of completing the bankruptcy procedure, including the debtor's discharge from debts and the legally established restrictions for individuals declared bankrupt.

Furthermore, the article analyzes current issues of judicial practice, particularly regarding the determination of the jurisdiction of disputes related to individual entrepreneur bankruptcy, and the possibility of restricting the debtor's travel abroad during insolvency proceedings. Examples of court decisions of the Supreme Court and the appellate commercial court on these issues are provided.

The article also considered the peculiarities of the individual entrepreneur bankruptcy procedure during the period of martial law in Ukraine, examining the temporary provisions of the Bankruptcy Code of Ukraine governing the holding of creditors' meetings, the liability of the insolvency receiver, the extension of procedural deadlines, the accrual of interest, the advance payment of the insolvency receiver's remuneration, and other important aspects.

Key words: individual, individual entrepreneur, entrepreneurship, bankruptcy, insolvency, procedure, consequences.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питань банкрутства ФОП зумовлена кількома факторами. По-перше, зростаючою кількістю випадків неплатоспроможності серед представників малого та середнього бізнесу в Україні, що негативно впливає на економічну стабільність та соціальний добробут. По-друге, наявністю певних прогалин та неузгодженостей у чинному законодавстві, що регулює процедуру банкрутства ФОП, що ускладнює її практичне застосування та потребує наукового осмислення. По-третє, необхідністю адаптації національного законодавства до європейських стандартів у сфері врегулювання неплатоспроможності.

Мета дослідження. Метою даної статті є науковий аналіз загальних положень законодавства України з метою визначення сутності та особливостей інституту банкрутства ФОП в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичну основу нашого дослідження становлять наукові праці таких науковців, як В.І. Борисова, О.В. Дзера, В.І. Жилінкова, О.Ю. Заїка, І.В. Спасько-Фатєєва, Р.А. Майданик, О.В. Михальнюк, Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, З.В. Ромовська, Р.О. Халфіна, та інші.

Виклад основного матеріалу. Сутність інституту банкрутства ФОП полягає у встановленій державою правовій процедурі, спрямованій на врегулювання відносин між неплатоспроможним ФОП (боржником) та його кредиторами. Ця процедура застосовується у випадках, коли ФОП не в змозі своєчасно та в повному обсязі виконувати свої грошові зобов'язання, сплачувати податки, збори (обов'язкові платежі) протягом встановленого законом строку.

Щодо чинного законодавства України, то банкрутство ФОП регулюється, зокрема, Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) та Кодексом України з питань банкрутства (далі – КУЗПБ).

Відповідно до ст. 53 ЦК України фізична особа - підприємець, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом.

ЦК України передбачає можливість застосування процедури банкрутства лише для фізичних осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність. Банкрутством вважається визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Ст. 53 ЦК України містить загальні умови визнання підприємця банкрутом: 1) неспроможність боржника через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів; 2) підставою до порушення справи про банкрутство можуть бути лише вимоги, які пов'язані з підприємницькою діяльністю. Вимоги, що випливають з особистих зобов'язань, в тому числі про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадян, а також інші вимоги особистого характеру тощо підставою для порушення справи про банкрутство бути не можуть. Такі вимоги кредитори вправі заявити в процесі провадження у справі про банкрутство. Справи про банкрутство підсудні господарським судам за місцем проживання боржника – підприємця і розглядаються в порядку, передбаченому ГПК України та Кодексом України з процедур банкрутства з урахуванням особливостей, передбачених Кн. 4 КУЗПБ щодо ФОП.

З введенням в дію КУЗПБ Верховний Суд почав активно формувати понятійно-категоріальний апарат у зазначеній категорії справ. Однією з таких категорій став підвищений стандарт доказування для кредиторів у справах про банкрутство.

Судова практика наголошує, що в разі виникнення мотивованих сумнівів сторін у справі про банкрутство щодо обґрунтованості кредиторських вимог на заявника таких кредиторських вимог покладається обов'язок підвищеного стандарту доказування задля забезпечення перевірки господарським судом підстав виникнення таких грошових вимог, їх характеру, встановлення розміру та моменту виникнення цих грошових вимог (постанови Верховного Суду від 07.10.2020 у справі № 914/2404/19, від 28.01.2021 у справі № 910/4510/20, від 01.06.2021 у справі № 911/2581/14) [1].

Згідно із ст. 115 КУзПБ заява про порушення справи про банкрутство може бути подана виключно ФОП, який є боржником.

Справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо:

1) розмір прострочених зобов'язань боржника перед кредитором (кредиторами) становить не менше 30 розмірів мінімальної заробітної плати;

2) боржник припинив погашення кредитів чи здійснення інших планових платежів у розмірі більше 50 відсотків місячних платежів за кожним з кредитних та інших зобов'язань упродовж двох місяців;

3) ухвалено постанову у виконавчому провадженні про відсутність у фізичної особи майна, на яке може бути звернено стягнення;

4) існують інші обставини, які підтверджують, що найближчим часом боржник не зможе виконати грошові зобов'язання чи здійснювати звичайні поточні платежі (загроза неплатоспроможності).

Відповідно до ч. 1 ст. 137 КУзПБ у разі відкриття провадження у справі про неплатоспроможність ФОП до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських формувань вноситься відповідний запис.

Вимоги кредиторів задовольняються за рахунок належного підприємцю майна, на яке може бути звернено стягнення в порядку черговості.

Законом визначено 5 черг, які суттєво відрізняються від порядку черговості при банкрутстві юридичних осіб: у першу чергу задовольняються вимоги до боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування; у другу чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) та проводяться розрахунки з іншими кредиторами; у третю чергу сплачуються неустойки (штраф, пеня), внесені до реєстру вимог кредиторів. Вимоги кожної наступної черги задовольняються за рахунок коштів від продажу майна боржника після повного задоволення вимог попередньої черги, крім випадків, встановлених цим Кодексом. У разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно до суми вимог, що належить кожному кредиторі однієї черги.

Позачергово та у повному обсязі відшкодовуються витрати, пов'язані з провадженням у справі про неплатоспроможність (витрати на оплату судового збору, сплату винагороди і відшкодування витрат арбітражного керуючого, пов'язаних з виконанням ним своїх повноважень, оплату послуг спеціалістів для проведення оцінки майнових об'єктів, що підлягають продажу, а також витрати на проведення аукціону) [2, с. 267; 3, с. 328].

Після завершення розрахунків за заявленими вимогами кредиторів господарський суд постановляє ухвалу про завершення процедури погашення боргів боржника та закриття провадження у справі про неплатоспроможність та ухвалює рішення про звільнення боржника - фізичної особи від боргів відповідно до ст. 134 КУзПБ.

Вимоги, не задоволені через недостатність майна боржника, вважаються погашеними. ФОП звільняється від подальшого виконання вимог кредиторів після завершення судових процедур у справі про неплатоспроможність та обов'язку повернення непогашених боргів.

Виняток становлять вимоги до боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, а також інші вимоги, нерозривно пов'язані з особистістю фізичної особи, які не були задоволені або погашені частково у процедурі задоволення вимог кредиторів. Вони можуть бути заявлені після закінчення провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи у непогашеній частині.

У зв'язку із проведенням процедури банкрутства державна реєстрація фізичної особи як підприємця не скасовується. Особа вправі продовжувати підприємницьку діяльність. Відповідно до ч. 2 ст. 137 КУзПБ про закриття провадження у справі про неплатоспроможність ФОП до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських формувань вноситься відповідний запис.

Водночас, з метою усунення зловживань з боку боржника у майбутньому, законом встановлено обмеження стосовно осіб, визнаних банкрутами (ст. 135 КУзПБ). Зокрема, передбачено п'ятирічний строк з моменту визнання ФОП банкрутом, протягом якого не може бути порушено провадження у справі про банкрутство за його ініціативою, крім випадку, якщо боржник погасив усі борги в повному обсязі у порядку, передбаченому цим Кодексом. Також протягом п'яти років після визнання фізичної особи банкрутом така особа зобов'язана перед укладенням договорів позики, кредитних договорів, договорів поруки чи договорів застави письмово повідомляти про факт своєї неплатоспроможності інші сторони таких договорів. Крім того, фізична особа не може вважатися такою, яка має бездоганну ділову репутацію, протягом трьох років після визнання її банкрутом [4].

Так, у справі № 398/3936/20, Верховний суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув касаційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції про закриття провадження у справі, яка вже була переглянута апеляційним судом.

У цій справі між АТ «Ощадбанк» та ФОП було укладено кредитний договір. У справі про банкрутство ФОП господарським судом було встановлено господарський характер кредитних правовідносин та задоволено вимоги банку як кредитора. Банк сам ініціював розгляд своїх вимог у господарському суді в межах справи про банкрутство. Ухвала господарського суду про визнання вимог банку набрала законної сили. Провадження у справі про банкрутство ФОП було завершено. Банк звернувся до суду з цивільним позовом про стягнення заборгованості за тим же кредитним договором.

Верховний суд дійшов висновку, що оскільки господарським судом у межах справи про банкрутство вже було встановлено господарський характер спірних правовідносин за кредитним договором, а банк сам ініціював розгляд цих вимог у господарському суді, спір підлягає розгляду в порядку господарського судочинства. Втрата відповідачем статусу ФОП не змінює юрисдикції спору. Задоволення касаційної скарги банку могло б призвести до розгляду одних і тих самих вимог у судах різних юрисдикцій.

Верховний Суд не знайшов підстав для висновку про порушення судами норм матеріального або процесуального права при закритті провадження у цивільній справі. Правильне по суті і законне рішення не може бути скасоване з формальних міркувань.

Отже, Верховний Суд у цій справі став на захист принципу сталості судових рішень та чіткого розмежування компетенції між судами різних юрисдикцій [5].

У справі № 2-1053-1108/11 колегія суддів Верховного Суду дійшла висновку про відмову у відкритті касаційного провадження, вважаючи касаційну скаргу необґрунтованою через те, що приватний виконавець здійснює примусове виконання виконавчого листа Шевченківського районного суду м. Києва від 17 жовтня 2018 року про стягнення з ОСОБА_1 на користь АТ «Сбербанк» заборгованості за кредитним договором як з **фізичної особи**, а не як з ФОП.

У 2013 році Господарським судом Харківської області ОСОБА_1 було визнано банкрутом як **ФОП**, відкрито ліквідаційну процедуру, яка станом на час розгляду скарги апеляційним судом не була завершена.

Оскільки заборгованість ОСОБА_1 перед АТ «Сбербанк» стягувалася як з **фізичної особи** за кредитним договором, а не у зв'язку з його підприємницькою діяльністю, обмеження, встановлені статтею 91 Закону про банкрутство щодо ФОП, на нього не поширюються.

Положення пункту 8 частини першої статті 39 цього Закону (в редакції на час відкриття виконавчого провадження), які передбачали закінчення виконавчого провадження у зв'язку з визнанням боржника банкрутом, не можуть бути застосовані, оскільки ОСОБА_1 як **фізична особа** банкрутом не визнавався (банкрутом було визнано його як ФОП).

Апеляційний суд правильно застосував норми матеріального та процесуального права.

Доводи касаційної скарги є необґрунтованими та зводяться до переоцінки доказів, що не належить до компетенції суду касаційної інстанції.

Правильне застосування норм права апеляційним судом є очевидним і не викликає розумних сумнівів.

Верховний Суд відмовив у відкритті касаційного провадження, підтримавши рішення апеляційного суду. Це означає, що постанова апеляційного суду про відмову у задоволенні скарги ОСОБА_1 на дії приватного виконавця залишається чинною [6].

Ще одне актуальне для боржників питання - це можливість обмеження боржника у виїзді за кордон під час провадження у справі про неплатоспроможність такої особи. Зокрема, ч. 2 ст. 120 КУзПБ передбачає: господарський суд за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи може ухвалити рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі про неплатоспроможність, якщо боржник вчиняє дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених цим Кодексом. Разом з тим, у ч. 1 ст. 118 КУзПБ, яка передбачає загальні засади застосування заходів забезпечення вимог кредиторів у справі про неплатоспроможність, зроблено висновок: господарський суд має право за вмотивованим клопотанням сторін у справі про неплатоспроможність чи за своєю ініціативою вжити заходів для забезпечення вимог кредиторів. До заходів для забезпечення вимог кредиторів належить, зокрема, заборона виїзду боржника за кордон. У зв'язку з цим виникає запитання: за чиєї ініціативи може бути застосовано заборону виїзду боржника за кордон у справі про неплатоспроможність - за ініціативи сторін (боржника та кредиторів) чи за ініціативи арбітражного керуючого? Судова практика свідчить, що частіше це відбувається все-таки за ініціативи арбітражного керуючого на підставі ч. 2 ст. 120 КУзПБ, хоч і виходить, що це суперечить загальним положенням ст. 118 КУзПБ.

Так, Господарський суд Тернопільської області ухвалою від 26.03.2020 розглянув і задовольнив клопотання керуючого реструктуризацією арбітражного керуючого: заборонив боржнику без дозволу суду тимчасово виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі № 921/786/19 про неплатоспроможність. Суд прийняв до уваги твердження керуючого реструктуризацією про те, що за результатами перевірки декларацій про майновий стан та доходи боржника інформація, яка зазначена боржником, є неповною і не достовірною, не відповідає дійсності, а сама декларація заповнена із суттєвими відхиленнями та не відповідно до вимог; боржник надав неповну та недостовірну інформацію про майно, доходи та витрати боржника та членів його родини, які здійснювались ними протягом останніх трьох років. Також керуючий реструктуризації вважає, що ініціатива боржника щодо відкриття провадження у справі про його неплатоспроможність є метою ухилення боржника від погашення боргу перед кредиторами.

Західний апеляційний господарський суд, скасовуючи вказану ухвалу, зазначив, що для заборони боржнику виїзду за кордон згідно з ч. 2 ст. 120 КУзПБ, суд повинен встановити, що боржник вчиняє дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених цим Кодексом. Неотримання боржником листів, запитів керуючого реструктуризацією, неподання керуючому реструктуризацією декларацій, плану санації чи плану реструктуризації не доводить тієї обставини, що боржник саме вчиняв дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених КУзПБ. До того ж доказом не може бути подання боржником до господарського суду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Суд апеляційної інстанції звернув увагу й на те, що ухвалення судом за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон є одним із наслідків відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника. Натомість заходи забезпечення вимог кредиторів, передбачені ч. 2 ст. 118 КУзПБ, суд вживає за клопотанням сторін чи за своєї ініціативи. Арбітражний керуючий не є стороною у справі про неплатоспроможність боржника. Право суду за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи та за наявності підстав ухвалити рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі, визначене ст. 120 КУзПБ, як один з наслідків відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника-фізичної особи.

Отже, заборона виїзду боржника за кордон є заходом забезпечення вимог кредиторів, що повинен застосовуватися не автоматично у всіх справах, а тільки тоді, коли буде доведено факт умисного вчинення боржником дій, спрямованих на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених КУзПБ.

Особливості процедури банкрутства у період дії воєнного стану.

У КУзПБ наявні тимчасові положення, які діятимуть на час воєнного стану в Україні та протягом шести місяців з дня його припинення або скасування:

- збори (комітет) кредиторів можуть проводитися у режимі відеоконференції, за умови дотримання вимог статті 48 цього Кодексу;
- арбітражний керуючий не несе дисциплінарної відповідальності за невчинення дій та невиконання обов'язків, передбачених цим Кодексом, якщо їх вчинення та/або виконання було унеможливлено у зв'язку з веденням бойових дій у районах за місцезнаходженням або місцем проживання чи перебування боржника, кредитора, місцезнаходження майна боржника, місцезнаходження офісу або місцем проживання чи перебування арбітражного керуючого, що зумовлювало існування загроз для життя і здоров'я;
- господарський суд за клопотанням комітету кредиторів, кредитора, арбітражного керуючого чи з власної ініціативи може продовжити окремі процесуальні строки;
- зупиняється нарахування відсотків на зобов'язання боржника перед кредиторами, що реструктуризовані згідно з планом санації чи планом реструктуризації боргів боржника. Штрафні санкції за невиконання боржником таких зобов'язань не нараховуються;
- стосовно боржника справу про банкрутство (неплатоспроможність) може бути відкрито без здійснення авансування передбаченої цим Кодексом винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду.
- шкода та/або збитки, завдані боржнику внаслідок збройної агресії проти України, підлягають обов'язковій оцінці в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- не застосовується відповідальність, передбачена частиною шостою статті 34 цього Кодексу, до органів управління боржника, якщо боржник не звернувся до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі у випадках, передбачених цим Кодексом, внаслідок збройної агресії проти України;
- не допускається відкриття проваджень у справах про банкрутство господарських товариств в оборонно-промисловому комплексі, визначених частиною першою статті 1 Закону України «Про

особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності», крім тих, що ліквідуються за рішенням боржника, протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні висновки:

1. Зростання випадків неплатоспроможності серед представників малого та середнього бізнесу в Україні, а також необхідність адаптації законодавства до європейських стандартів зумовлюють значну практичну та теоретичну важливість дослідження інституту банкрутства ФОП.
2. У законодавстві України встановлено чіткі умови для відкриття провадження про банкрутство, коло вимог кредиторів, що підлягають задоволенню, а також стадії і наслідки процедури неплатоспроможності.
3. Визнання ФОП банкрутом не позбавляє особу статусу фізичної особи і не припиняє її державну реєстрацію як підприємця. Особа має право продовжувати підприємницьку діяльність після завершення процедури, хоча на неї покладаються певні обмеження протягом визначених законом строків.
4. Верховний Суд України сформував стабільний підхід до розмежування юрисдикції справ та застосування стандарту підвищеного доказування вимог кредиторів. Практика підкреслює важливість чіткого дотримання компетенції судів та недопущення дублювання розгляду вимог у різних юрисдикціях.
5. На період воєнного стану законодавець передбачив низку тимчасових норм, що адаптують процедуру банкрутства до надзвичайних умов, зокрема, щодо продовження строків, призупинення штрафних санкцій та спрощення окремих процесуальних дій.
6. Подальша наукова розробка має бути спрямована на вдосконалення правового регулювання механізмів захисту прав кредиторів і боржників, оптимізацію процедур банкрутства, а також на гармонізацію національного законодавства із міжнародними стандартами врегулювання неплатоспроможності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутирська І.А. Банкрутство фізичних осіб: проблеми теорії та практики. *Економіка та право*. 2021. № 1, с. 91-92.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: «Істина», 2004. 928 с.
4. Цветкова К., Рудник І. Нововведення у процедурі банкрутства. URL: <https://eba.com.ua/novovvedennya-u-protseduri-bankrutstva-shho-zminylos-u-2023-rotsi>.
5. ВС КЦС, справа № 398/3936/20 від 20.09.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113867151>.
6. ВС ЦКС, справа № 2-1053-1108 від 08.09.2022 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106190918>.
7. Бялий Г., Жеревчук М. Судова практика Верховного Суду у справах про банкрутство фізичних осіб: на що варто звернути увагу. *Юридична газета Online*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudova-praktika-verhovnogo-sudu-u-spravah-pro-bankrutstvo-fizichnih-osib-na-shcho-varto-zvernuti-uva.html>.